

Lliçó inaugural

SOBRE EL PAISATGE I A PROPÒSIT D'EL QUADERN GRIS*

Antoni Caralps i Riera
Acadèmic numerari

Excel·lentíssima Senyora Rosa Maria Sans i, amb tu, els familiars dels il·lustres companys que ens han deixat durant aquest curs. A tots vosaltres us testimoniem el nostre afecte i suport, que us acompanyaran sempre.

Excel·lentíssim Senyor President en funcions, Molt Il·lustres Senyors Acadèmics, senyores i senyors.

En la meua conferència estatutària, i en el decurs dels trenta minuts que m'han assignat, parlaré del paisatge i de com es defineix, de la seva història, dels beneficis que ens reporta i de la necessitat que té d'ésser protegit.

M'acompanyarà el senyor Josep Pla, l'immens Josep Pla, amb textos d'*El quadern gris*, la seva gran obra de joventut, escrita el 1918 i el 1919 a l'Empordà i a Barcelona; textos que inseriré entre les meves paraules i que el mestre Josep Margarit guarirà amb esquerdisos de la *Sinfonia fantàstica* d'Héctor Berlioz. Fantàstica, com n'és de fantàstic el meu viatge amb el gran prosista empordanès, paisatgista excepcional. Pla ens parlarà d'un paisatge urbà, d'un paisatge urbà amb figures i d'alguns paisatges naturals.

La definició de paisatge

Paisatge es defineix com una porció de terreny que és percebuda per una persona.

El terreny objecte de la percepció és un medi natural, no transformat per l'ésser humà, un escenari animat la funció principal del qual és la vital. I és també un patrimoni cultural que té una estructura formada per terra, aigua, vegetació i fauna, unes relacions internes i externes, i també de formes i funcions.

La percepció per la persona té components culturals i socials, i es pot plasmar d'una manera artística. És, així mateix, una vinculació sensible, pot ésser un sentiment estètic i religiós: demana observar, raonar, veure, mirar, desplegar una activitat que s'infiltra en les fondàries del pensament, del sentiment i de la imaginació forjadora. Com és comprensible, els paisatges degradats, malmesos, agressius o esvalotats tenen efectes contraris sobre l'observador.

Ultra el paisatge natural que acabo d'explicar, hi ha els paisatges nous, que tal vegada encara no sabem veure'ls o gaudir-ne, com complexos industrials o autopistes; paisatges arranjats per l'ésser humà que, quan desperten un sentiment estètic, es poden qualificar d'artístics; paisatges urbans que poden ésser, simplement, espais urbans; paisatges agrícoles i altres paisatges utilitaris; etcètera. En tots hi pot haver figures.

Però l'ésser humà, abans de descobrir el paisatge, va desamagar i crear jardins. «El Senyor Déu va agafar l'home i el va posar al jardí de l'Edèn perquè el conreés i el vigilés», diu el Gènesi. I l'Aicorà parla repetidament dels «jardins travessats per rierols», que són els oasis. El terme *jardí* connota generalment una àrea menor que la del paisatge, més intensament conrada, al voltant d'un edifici domèstic o d'una altra estructura, i destinada més al gaudi privat que al públic.

Finalment, hi pot haver paisatges enjardinats.

El paisatge és un senyal d'identitat que, sortosament, no origina tants conflictes com els senyals d'identitat ideològics. Però que es pot polititzar, i un exemple d'això és el rebuig de les plantes estrangeres palesat pels principals jardiniers paisatgistes del Tercer Reich alemany, al crit d'*Exoten raus!* (o sia, 'fora les exòtiques!').

A Barcelona, Pla, per motius econòmics, es trasllada d'un pis del carrer de Mallorca a una pensió del carrer de «Pelayo» –escrit així en l'original, «Pelayo». Els turments que li produeix aquesta pensió es reflecteixen en la seva visió pessimista de les coses.

Mestre... (Rêveries. Passions.)

La dispesa és pobra: vint-i-cinc duros al mes. No pot pas tenir sorpresa. El menjador està organitzat a base de l'ou ferrat i del lluç fregit i del bistec amb patates coriaci, fibrós, prim com una orel·la de gat, duríssim. L'habilitat de la gent del país per a tallar la carn prima és admirable. [...] Entre el poc menjar, els cafès que hom pren pels carrers i el desordre de la casa, l'organisme tendeix a mantenir-se en un estat d'esperitament. La dispesa és molt a prop dels Magatzems Damians, que són nous de trinca. Sortint al balcó del carrer es veu el globus terraquí que remata els magatzems. És d'una petulància inenarrable.

A l'altra banda del carrer es veu l'estació del ferrocarril de Sarrià, amb les vies i els cotxes de color groc destenyit que

*Conferència inaugural del curs 2004-2005. Acompanyament musical del mestre Josep Margarit.

pugen i baixen pel carrer de Balmes, tocant a les cantonades el xiulet. Més enllà de l'estació es veuen moltes cases, tribunes, teulats d'una monotonia i d'una duresa repulsiva.

La història

Horn ha assenyalat com a punt de partida de la concepció moderna occidental del paisatge i dels seus beneficis, una carta escrita per Petrarca el 1336 a un seu amic de l'orde de sant Agustí, on descriu l'ascensió al mont Ventoux i les seves experiències físiques, literàries i espirituals. Petrarca es fatiga pujant i per això comença a baixar, fins que comprèn que mai no arribarà al cim de la muntanya si baixa. Quan és a dalt de tot explica la lleugeresa de l'aire, el seu estupor per la grandiositat de l'espectacle i les seves reflexions espirituals a propòsit d'un text de sant Agustí.

N'hi ha uns altres escassos precedents dispersos, fins a arribar al segle XVIII, en què el Romanticisme inicia un enteniment divers, una cultura diferent de la natura i del paisatge, amb un desig de regenerar i de tornar a un temps antic, amb la creença que totes les parts de la natura es relacionen entre si mitjançant harmonies secretes i que existeix una continuïtat entre l'Univers i la consciència. Quan la pintura fa protagonista el paisatge i la seva matriu pictòrica, els basteix com a representació i amb totes llurs peculiaritats.

També al segle XVIII, i a manera de paradigma de la poesia que s'interessa per aquest tema, apareix el poema de Friedrich von Schiller titulat «El passeig», integrat en els seus *Poemes filosòfics*, al qual es dona una gran importància dins la teoria poètica, perquè és una història de l'art dels jardins i del paisatge i, alhora, de tota la humanitat, al dessobre de la qual fa una meditació grandiosa.

La sensibilitat paisatgística, inicialment lligada al camp, s'estén de mica en mica cap als vessants de les muntanyes, però sense arribar encara als cims nevats. Els poetes medievals sentien por i, fins i tot, pànic davant la muntanya, que s'havia arribat a relacionar amb el pecat.

Al segle XVIII, la muntanya passar d'ésser espantosa a ésser sublim i, sobretot a partir de Jean-Jacques Rousseau, apareix una *cultura alpina*. Als voltants de la muntanya es constitueixen focus culturals amb expressions estètiques i ètiques. Pintors i poetes que presten atenció a la muntanya són, per exemple, William Pars, Francis Towne i d'altres, fins a arribar a Joseph M. W. Turner i John Keats, amb el seu poema «Els Alps».

Més endavant neix el desert com a paisatge.

Als nostres dies, ja no queden entitats geogràfiques que no hagin accedit a la dignitat paisatgística.

De tots els personatges que descriu Josep Pla sobresurten Eugeni d'Ors, que cita catorze vegades i pel qual sent una barreja d'amor i odi; el doctor Quim Borralleres, que dona nom a la precipua penya de l'Ateneu, i el filòsof Francesc Pujols, per qui

sent una gran simpatia i admiració i els acudits del qual li fan molta gràcia, com aquell de l'eclipsi: resulta que en sortir del Continental, Pujols es troba el senyor Taxonera, que li diu: «L'eclipsi serà a les quatre» i Pujols li respon: «Sempre seran quarts de cinc...». Pla ens explica ara el ressopó d'en Gori.

Mestre... (Rêveries. Passions)

– Gori, que ahir anà a Calella, [...] tornà indignat del ressopó que li donaren. Sembla, ben garbellat, que la llagosta i el pollastre que li serviren com a primers plats foren [...] potables. En canvi, l'oca (o l'ànec, no ho recordo exactament) amb naps que li presentaren tot seguit fou coriàci, immenjable i d'una recalitrant duresa.

En virtut d'aquest trist esdeveniment, fa una disquisició sobre l'alimentació dels ànecs i les oques en aquest país. Quan penso en aquesta alimentació –diu– em poso de mal humor. Els pagesos tendeixen, cada dia més, a engreixar aquests animals amb els cargols petits, de color gris, que en diem joanets. Els ànecs i les oques se'ls mengen íntegrament: la clova i el cargol mateix. La digestió d'aquest compost, predominantment calcari, ha d'ésser molt laboriosa, literalment atlètica. Els estòmacs d'aquests animals s'han de fatigar inútilment. I, d'aquesta fatiga, n'ha de provenir un eixarreament general de tot el cos, la impossibilitat de produir polpes blanques, tendres i denses –aquelles polpes de carn blanca que Déu ha creat per fondre's en la nostra boca si és que l'Univers té algun sentit!–, diu en un rapte d'eloqüència. Els animals, doncs, arriben a la mort, sense humor, flacs, secs, desproveïts d'aquell minimum de jocunditat que han de tenir els aliments. Ànecs enfollits, oques boges, histèriques! D'ací en pervenen aquests ressopons neguitosos, aquestes viandes coriàcies, aquestes masticacions monòtones, maquinals, impregnades de pessimisme i de malenconia...

Els beneficis de la contemplació dels paisatges

D'entre tots els testimonis dels beneficis de la contemplació dels paisatges, n'he escollit dos: el de la Institució Libre de Enseñanza i el dels anomenats *paisatges terapèutics*.

La Institució Libre de Enseñanza va ésser fundada a la ciutat de Madrid el 1876 –curiosament, el mateix any que el Centre Excursionista de Catalunya–, i els seus fundadors reconeixien «*el bienhechor influjo que las largas marchas por el campo, la ascensión a las montañas, la fatiga corporal, la frecuente variedad de nuevos espectáculos, el alpinismo en suma bajo todas sus formas, ejerce no sólo sobre la salud física sino también y más todavía en la educación del espíritu y en el carácter moral del individuo*». L'excursionisme i el paisatgisme van ésser inclosos per la Institució Libre de Enseñanza entre els seus mètodes educatius.

La percepció del paisatge de la Sierra del Guadarrama que experimenta Giner de los Ríos, un dels fundadors de la Institu-

ció, va donar ocasió a articles i conferències on es deia que «esta experiencia da fuerza interior, grandeza, nobleza, dignidad, señorío, capacidad de sacrificio indomable y austeridad».

El paisatge de la Sierra de Gredos es va convertir, així mateix, en una expressió fidedigna dels trets ètics, estètics i individuals que han de presidir la reforma interior de l'ésser humà i la formació del seu caràcter, i incitar d'aquesta manera la desitjada regeneració de la societat espanyola.

La interpretació que fa la Institución Libre de Enseñanza de la natura i del paisatge forneix, a més a més, experiències extra-sensorials, com per exemple la que va succeir a propòsit d'un crepuscle a la Sierra de Gredos. Giner de los Ríos i els seus acompanyants van restar colpits. I Giner escriu: «No recuerdo haber sentido nunca una impresión de recogimiento más profunda, más grande, más solemne y más verdaderamente religiosa.» S'havia produït el que ell en deia «el segundo momento». Els paisatges terapèutics són indrets on es produeixen efectes salutífers i estats de benestar. Aquests paratges ofereixen un medi poderós d'establir lligams entre l'indret, d'una banda, i la salut, de l'altra. Els factors que contribueixen a fer que un paisatge sigui terapèutic són la magnificència de l'escenari, aigua, arbres, construccions humanes –com uns banys–, sentiments de calidesa, identitat, arrelament, autenticitat, rutines diàries, sensibilitat a les creences culturals i una atmosfera en la qual la llunyària i les desigualtats socials són mantingudes a un nivell mínim.

Un d'aquests paisatges terapèutics és, per exemple, el Parc Nacional de Denali, a Alaska. L'indret físic de Denali esperona la interacció humana, procura una intensa experiència amb la natura i els seus paisatges, té un efecte terapèutic i, a l'últim, contribueix a un sentiment de llarga persistència sobre el que significa.

Un geògraf militar dels Estats Units d'Amèrica, Eugene Palka, va recopilar dades dels visitants per mitjà de qüestionaris i es va adonar que sentien Denali com un lloc terapèutic per la seva profunda influència benefactora, tant física com intel·lectual i espiritual.

El que hem descabdellat suggereix el poder restablidor que determinats indrets semblen tenir, encara que tan sols sigui perquè produeixen benestar. I, com se sap, el benestar s'inclou en aquella definició de l'OMS (la prestigiosa Organització Mundial de la Salut) que afirma que la salut és «un estat de complet benestar físic, mental i social, i no solament l'absència d'afeccions i malalties»; definició que, per cert, es pot aplicar també a tots els animals no humans, àdhuc si té en compte el benestar espiritual, d'acord amb les dades més recents de l'etologia cognitiva.

Potser el benestar és el que fa que l'art en general, i la pintura i la música en particular, s'hagin considerat salutíferes. I tal vegada és l'anhedonisme dels deprimits –que els impedeix fruir de tantes coses, entre les quals els paisatges– una de les causes de la malaltia, a part d'ésser-ne una de les manifestacions. A més dels dos exemples que he descrit de beneficis dels pai-

satges, vull simplement citar-ne d'altres: les activitats del Centre Excursionista de Catalunya, impregnades d'un fort nacionalisme, dues finalitats del qual són posar les bases per a edificar un país ideal i fer una recopilació de la cultura que abasti tots els camps, àdhuc el folklore; l'*arboricultura urbana*, que té una influència positiva sobre la moral i la salut dels ciutadans, com va mostrar Roger S. Ulrich el 1984, en comprovar que els malalts hospitalitzats es recuperaven més de pressa quan podien veure arbres des de la seva cambra; les recerques sobre quins tipus de contacte amb la natura són més beneficiosos, per a quins malalts i amb quines condicions, etcètera.

I hom es pregunta si la contemplació del paisatge contribuïa a l'efecte benefactor de les cures climàtiques en els malalts tuberculosos, tan curiosament descrites per Sigismond Jaccoud a final del segle XIX.

Adés, Josep Pla ens descriu alguns paisatges naturals, els efectes negatius i positius que li produeixen i la seva visió cultural d'un d'ells.

Mestre... (Réveries. Passions.)

EFFECTES NEGATIUS

– Dia de boira. Pujo fins a Sant Sebastià. Tot regalima dins el gran silenci. Arribo a la font dels Ermitans, penjada sobre la mar. Mar de fons –mareiro. La mar bramula sordament. Els pins degoten. Hi ha una lluisor llfiscosa sobre el granit costaner. Els gavins planegen, somnolents, en l'aire espès. La boira puja de la mar, pels penya-segats, amb un impuls magnífic. Els torterols ascendeixen, de vegades, rodant sobre ells mateixos; altres s'allarguen sobre el roquer vertical com si els forçés el desig de tenir una forma... A la llarga sento, però, que la naturalesa directa, inclement, em fatiga i la geologia massa abrupta m'enerva. La solitud de Sant Sebastià em faria l'efecte d'una malaltia.

EFFECTES POSITUS

Un home, manotejant amb la corda d'un pou, emplena un safareig. Un vailet, amb l'aixada a la mà, passa una rega. En aquests horts hi ha una frescor que ve de la terra. La verdor de les fulles, la tibantor de la saba, la flonjor dels teixits vegetals, semblen donar suavitat i repòs a l'enteniment. La força dels esplets combat l'agonia de la llum i del dia.

VISIÓ CULTURAL

Les gavines aletegen arran de platja, sobre la mar verda. De vegades emeten un crit –com un soroll humà. Quan la tarda cau, les muntanyes de ponent, la ratlla del seu perfil, es nimba d'una llum arcaica. He escrit: una llum arcaica. Què és una llum arcaica? Vull dir una llum de quadre antic, la lluminositat que queda sobre el quadre quan s'hi ha posat la crosta de pols i d'engrut que hi deposen els segles. Sembla una llum passada per un vidre groc i espès. Sobre el ponent –el ponent

dolçíssim, de Maragall- les vinyes de primer terme tenen un color sanguinolent. Les parelles del bou tornen al port Bo de Calella, amb el vent alt petit. La contemplació dels pins vora la mar em fa pensar en les corbes, en l'arabesc més personal i inconfusible de Joaquim Suñer.

La protecció del paisatge

El llarg procés espanyol de protecció del paisatge va començar durant la segona desena del segle xx, i convé dir que ha estat de poca categoria.

Pedro Pidal, marquès de Villaviciosa de Asturias, deia el 1916 en favor dels parcs nacionals: «Se denomina Parque Nacional a una vasta extensión de tierra o agua que por su excepcional importancia es clasificada como santuario para la conservación indefinida de los paisajes y la flora y la fauna en un estado primitivo y selvático.»

L'any 2000, durant la Convenció Europea del Paisatge, que és un catàleg de bones intencions, es va signar a Florència un document que, entre d'altres coses, proclama que «el paisatge és [...] un element important de la qualitat de vida de les poblacions: tant en els medis urbans com rurals, [...] tant als espais remarcables com als quotidians», i també que «el paisatge participa de manera important en l'interès general, en els plans cultural, ecològic, mediambiental i social» i «constitueix un element essencial del benestar individual i social» (preàmbul).

Són bones intencions... I el fet és que en tenim molts, de documents, lleis, associacions i qualificacions, alguns d'ells encara no constituïts o vigents de manera executiva, que volen treballar per la preservació del paisatge i del medi com, per exemple, l'evaluación del impacto ambiental, els catàlegs de paisatge i arbrat, l'Estatuto de impacto ambiental, la dita Ley del paisaje, la Fundació Territori i Paisatge, la Carta del Paisatge, els parcs nacionals, els parcs naturals, els espais naturals protegits, les reserves naturals, els parcs nacionals marítims i terrestres, etcètera.

Però calen encara grans fatics i, sobretot, educar la gent des de la infantesa a reverir i tenir cura de la natura i a saber veure un paisatge per a gaudir-ne. Si no, continuarà passant el que s'ha esdevingut a la Costa Brava, país de Josep Pla, on del 1994 al 2000 s'ha urbanitzat una hectàrea cada dia!

I a la deseixida del nostre viatge, jaquim Josep Pla en un dels millors indrets que hi ha al món per a fer una migdiada estival.

Mestre... (Valse)

- Fa el temps d'estiu: gregalet al matí; xaloquet al migdia; garbí fluix a la tarda; terralet a la nit. De dies, canten les cigales; al vespre, els grills.

Una de les majors delícies del Canadell és anar, havent dinat, a jaure un parell d'hores, a l'ombra del ventre d'una barca. A

les dues de la tarda, l'ombra, de color torrat, té un parell de pams d'amplada, i la sorra, que el sol acaba de deixar, encara és calenta. Però, a mesura que la tarda va avançant, l'ombra s'eixampla i l'arena es refresca. Primer, us hi estireu de costat; després, el lloc dona per a estendre's, de cara al cel, de pla. La llum és d'una blancor gasosa, efervescent, enlluernadora. A l'aire, sobre les parets blanques, a l'arena rosada, la llum en fusió fa unes flotants, vaporoses llengüetes d'aire que saltiro-negen. La pàl·lida buidor blavissa del cel sembla tenir una crispació lumínica. Sobre el blau fort de la mar passa el ramat monòton dels moltonets d'escuma. Tot plegat és tan sumari i simple i dintre del frenesí roent l'ombra és tan fresca que us envaeix un ensopiment somàtic, una vagarositat biològica us desfibra les entranyes. Si parleu amb algú, arriba un moment que un o altre no torna contesta. La parpella us cau sobre la imatge de les barques fondejades arran d'aigua que teniu a la nina dels ulls...

I per acabar:

Mestre...

Aquesta preciosa tonada, «La vall del riu vermell», evoca sempre el record dels éssers estimats que ens han deixat. Però la vida flueix sense aturar-se, com l'aigua d'aquest riu, i tots tenim l'obligació de viure-la i el dret de gaudir-ne.

No es coneix ben bé l'origen d'aquesta música. Però per a un hom el «riu vermell» és el Llobregat, perquè aquesta és l'etimologia llatina d'aquest topònim. I si el «riu vermell» és el Llobregat, el paisatge de «La vall del riu vermell» és el de la nostra dolça i estimada Catalunya.

He dit.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

1. Roger A. Breu tractat del paisatge. Barcelona: La Campana, 1997.
2. Caralps A. Humanismo y medicina. Barcelona: Jims, 2005. [En premsa]
3. Williams, Allison [ed.]. Therapeutic Landscapes. Lanham: University Press of America, 1999.
4. Ritter J. Paysage. Besançon: Les Éditions de l'Imprimeur, 1997.
5. Jellicoe G., Jellicoe S. El paisaje del hombre. Barcelona: Gustavo Gili, 2004.
6. Dunnett N., Hitchmough J. The dynamic landscape. Londres: Spon Press, 2004.
7. Péquignot H. «Santé». A: Encyclopaedia Universalis. Corpus. Vol. 20. París: Encyclopaedia Universalis, 1996.
8. Martínez de Pisón E., Sanz Herráiz C. [ed.]. Estudios sobre el paisaje. Madrid: Fundación Duques de Soria: Universidad Autónoma de Madrid, 2000.
9. McHarg I.L. Proyectar con la naturaleza. Barcelona: Gustavo Gili, 2000.
10. Dienlafoy J. Manuel de patología interna. Madrid: Revista de Medicina y Cirugía Prácticas, 1903.
11. Kearns R.A., Gesler W. M. Putting health into place. Syracuse (Nova York): Syracuse University Press, 1998.
12. Flint K., Morphy H., [ed.]. Culture, landscape and the environment. Oxford: Oxford University Press, 2000.
13. Griffin D.R. Animal minds. Chicago; Londres: The University of Chicago Press, 1992.
14. Vega Holgado I. de. El impacto ambiental en el planeamiento urbanístico. Madrid: Fundación Cultural COAM, 1996.